

जो मामै लोकगीतको विवेचना

थानेश्वर अर्याल

सहप्राध्यापक, नेपाली शिक्षण विभाग, त्रि.वि., बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल

Article History: Received 29 August 2023; Reviewed 11 November 2023; Revised 13 December 2023; Accepted 21 December 2023

लेखसार

लोकसाहित्य लोकसंस्कृतिको एउटा रोमाञ्चक र महत्त्वपूर्ण अङ्ग वा शाखा हो। नेपाली लोकसंस्कृति र लोकसाहित्य दुवै पक्षको भल्को दिने एउटा गीत हो-‘जो मामै’। यस लेखमा प्रथमतः लोकसाहित्यको सामान्य परिचयसहित गुल्मी जिल्ला -लोकसंस्कृति र लोकसाहित्य, धार्मिक-आध्यात्मिक विषय वा साहित्य अनि ऐतिहासिक र विविध साहित्यिका दृष्टिले पनि परिचित रहेको तथा लोकसाहित्यिका दृष्टिले त निकै प्रसिद्ध र सदा उर्बर रहेको कुरा सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ। तत्पश्चात् उल्लिखित ‘जो मामै’ गीत र त्यससँग सम्बन्धित ‘जिवेमामै’ गीतको विषयगत साम्यताको तुलनात्मक अध्ययन पनि गरिएको छ। नेपाली समाजको मगर जातिमा मामाकी छोरी बिहे गर्ने प्रचलन पहिलेदेखि अहिलेसम्म पनि कतैकतै रहेभएको पाइन्छ। तदनुरूप ‘जो मामै’ गीतमा भानिजले मामासँग उनकी छोरी मागेको र मामाले भानिजलाई छोरी लाने नै भए खुसी बनाएर लैजान अनुमति दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ। नृत्यशैलीमा प्रस्तुत संस्कृतिबोधक पस्तुत लोकगीतको भाषा पनि जातिअनुकूल रहेको कुरा दर्शाउँदै नेपाली समाजको मगर समुदायमा पहिले मामाकी छोरी भानिजले बिहे गर्ने चलन रहेको थियो भन्ने कुरा गीतका आधारमा विवेचना गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी: लोकगीत, लोकसंस्कृति, रोइला, समाज, लिखित साहित्य

विषयपरिचय

प्रस्तुत लेखमा विवेचित ‘जो मामै’ नामक गीत गुल्मी र पश्चिम स्याङ्जाका विभिन्न क्षेत्रमा गाउने गरेको पाइन्छ। यो समूहगायन र नृत्यशैलीमा प्रस्तुत गरिन्छ। हाल यो गीत गुल्मीको कालीगण्डकी गा. पा. १ को गिदुवा -पोडडाँडामा जन्म भई सत्यवती गा. पा.-२, पहाँदी-कठानीमा घर भई हाल तिलोत्तमा न. पा. वडा नं.-३, मणिग्रामनिवासी दिदी चन्द्रकला अर्याल (पाण्डे) बाट प्राप्त भएको हो। उनका अनुसार यो गीत गुल्मी-गिदुवाको सेरोफेरो, ठूलो लुम्पेक र पश्चिम स्याङ्जाका लसर्गा-कोटाकोटमा गाइन्छ। यस लेखमा लोकसाहित्य र लोकगीतको सङ्क्षिप्त परिचयसहित यससँग सम्बन्धित ‘जिवेमामै’ गीतको पनि सन्दर्भगत चर्चा गर्दै यसै ‘जो मामै’ गीतको अध्ययन र विवेचना गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक स्रोतसामग्रीमा अनुन्धानका क्रममा प्राप्त 'जो मामै' नामक गीतलाई लिइएको छ । द्वितीयक स्रोतका सामग्रीमा लोकसाहित्यसम्बन्धी अन्य कृति, शब्दकोश र विद्वान्हरूका कथनलाई राखिएको छ । द्वितीयक स्रोतसामग्रीको सङ्कलन पुस्ताकालय विधिको माध्यमबाट गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका सामग्रीको अध्ययन र विश्लेषणका लागि प्राथमिक स्रोतसामग्रीको मूल पाठलाई र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीअन्तर्गतका कृति र कृतिकारका कथनलाई आधार बनाइएको छ ।

लोकसाहित्यको सैद्धान्तिक परिचय

लोक शब्द 'लोक' दर्शने धातुमा 'घञ्' (अ) प्रत्यय लागेर बन्दछ, भने 'साहित्य' शब्द 'सहित' (सह+इतच्, सह+क्त) मा 'ष्यञ्' (य) (आप्ते, ई. १९६९, पृ. ८८३-पृ. ११०४) प्रत्यय लागेर बन्दछ । अतः 'लोक' र 'साहित्य' दुई शब्दको समास भएर लोकसाहित्य शब्द बन्दछ । संस्कृतमा लोक शब्दको प्रयोग वैदिक कालदेखि नै स्थानबोधक अर्थमा र सामान्य जनबोधक अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । ऋग्वेद, उपनिषद र पुराणहरूमा लोकको अर्थ क्रमशः जीव, स्थान, जीवन, ईहलोक, स्वर्ग, मर्त्य र पाताल आदि लगाइएको छ । निरुक्तमा पृथ्वी र अन्य अन्तर्दालोक भनिएको छ । 'स्वस्थानी ब्रतकथा'मा उँभोका 'भूलोक, भुवलोक, स्वलोक, महलोक, जनलोक, तपलोक र सत्यलोक', उँधोका 'अतल, वितल, सुतल, तलातल, रसातल, महाताल र पाताल' (शर्मा, संस्करण ९८, पृ. ४१) को उल्लेख गरिएको छ । श्रीमद्भगवद्गीतामा "अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" (गीता, १५/१८, पृ. ९५) भनेर जनता र स्थानका अर्थमा लिइएको छ अनि "लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि" (गीता, ३/२०, पृ. २३) भनेर जनताका आदर्श व्यवहार र आचरणका अर्थमा लिइएको छ । भाषिक सन्दर्भमा पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिले पनि लोक र वेद शब्दको अस्तित्व स्वीकारेको पाइन्छ । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश'मा चौध भुवनका नामसहित ग्रहमण्डलका स्थान : सूर्यलोक, चन्द्रलोक आदि र देवताहरूका वासस्थान : शिवलोक, विष्णुलोक, ब्रह्मलोक आदि भनेर लगाइएको पाइन्छ (पोखरेल र अरू, २०४०, पृ. ११८८) । यिनै अर्थबोधक लोकशब्दलाई समयक्रममा हिन्दीमा प्रयोग गरिएको र नेपालीमा पनि अनुसरण गरिएको पाइन्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषाको यस्तो अर्थ बुझाउने शब्द 'फोक' हो । अङ्ग्रेजी शब्दकोशहरूमध्ये 'फोक' को अर्थ "साधारण व्यक्ति, जनसाधारण, जाति, मानिस, राष्ट्र, कौम, कथा, कहावत, कथानक, पारस्परिक विश्वास" तथा ... "जनता, मानिस" (पाठक, ई. १९८२, पृ. २१२) भनेर दिइएको छ । यसरी अङ्ग्रेजी भाषामा 'फोक' शब्दले एकातिर साधारण जनसमुदाय वा जातिलाई बुझाएको पाइन्छ भने अर्कातिर सर्वसाधारण एवं राष्ट्रका सम्पूर्ण मानिसहरूलाई बुझाएको पाइन्छ । यसको अर्थ सामान्य र विशिष्ट दुवै तहमा लिइएको पाइन्छ । अतः अङ्ग्रेजीको 'फोक' र नेपालीको 'लोक' शब्द समनार्थी शब्दका रूपमा प्रयोग हुँदै आएका देखिन्छन् । 'लोक' शब्दले पौरस्त्य जगत्मा (पाश्चात्य जगत्मा फोकको समानार्थी) जनसामान्य भन्ने अर्थ दिन्छ भने जनसामान्यको साहित्य बुझाउन लोकमा साहित्य (हितेन सहितम् साहित्यम्) वा (सहितस्य भाव साहित्य) शब्द जोडेर लोकसाहित्य शब्द बनेको पाइन्छ । समयक्रममा यही लोकसाहित्य शब्दले जनसामान्य वा जनताको भावना भन्ने अर्थ बुझाउन थालेको पाइन्छ ।

लोकसाहित्य लोकसंस्कृतिको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । यो रचनाकारले अनुभवका आधारमा रचिन्छन् । रचनाकारको व्यवस्थित नियम पनि हुँदैन । रचनाकार वा कलाकारका रचनाको यथार्थ जानकारी पनि पाइँदैन । रचनाकार वा कलाकारले जुनवेला जे-जस्तो अनुभूति गर्छन् त्यसैलाई आफ्नो

कलात्मक सीपमा समेटेर लयात्मक रूपमा व्यक्त गर्छन् । यसैबाट उनीहरूले आनन्द लिन्छन्, सन्तोष मान्छन् र मन शान्त गर्छन् । उचित समय र अवस्थामा गीत, गाथा र कथाहरू सुनाएर, सुनेर र प्रतिक्रिया दिएर ती वक्ताश्रोताहरूले मन बहलाउने काम गर्छन् । बालबालिका, प्रौढप्रौढा, बाजेबज्यै र केटाकेटीहरूसमेत बेलाबेलामा कथा, गाउँखाने कथा, टुक्का, चुटुकिला आदि सुन्ने-सुनाउने, गीत गाउने र नाच्ने काम गरेर मनोरञ्जन लिन्छन् । यसरी हाम्रो जीवनका हरेक क्षणक्षणमा लोकसाहित्यका सबै विधाहरू घुलमिल भएको पाइन्छ । यसर्थ: लोकजीवनका विभिन्न स्थिति र मानसिक अवस्थालाई सरल-सहज ढङ्गले लोकसमक्ष वाणीका रूपमा अभिव्यक्त गर्ने प्रकारहरू -लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, लोककविता र उखान टुक्का नै लोकसाहित्यका प्रमुख विधा हुन् ।

विमर्श तथा परिणाम

गुल्मी जिल्ला आध्यात्मिक-धार्मिक दृष्टिले पनि प्रसिद्ध छ । यहाँ प्राचीन कालदेखि नै कैयौं नरनारीले तपस्या गरेको जानकारी पाइन्छ । हाल 'रिडी' नामबाट प्रसिद्ध 'रुरु' प्राचीन कालमा भगवान् 'ऋषिकेशव'को निवासस्थान र 'रुरुकन्या' को क्रीडास्थल थियो (पौडेल, २०७९, पृ. २५९) । त्यो ठाउँ पहिलेदेखि अहिलेसम्म पनि तीर्थस्थलका रूपमा प्रसिद्ध छ । त्यहीँबाट कालीगण्डकीको उत्तरवाहिनी (उत्तर दिशातर्फ) को यात्रा सुरु हुन्छ । 'रुद्रगङ्गा' कालीगण्डकीमा मिसिएको ठाउँ 'रुद्रवेणी' र कालीगण्डकी गाउँपालिकाअन्तर्गतको गिदुवाको सिरानमाथिको 'हिले-सिद्धस्थान', सत्यवती गाउँपालिका अन्तर्गतका 'सत्यवती' र 'थानीदेवता' रहेका प्रसिद्ध तीर्थस्थलहरू पनि छन् ।

गुल्मी, वीरवीराङ्गनाका इतिहासले पनि प्रसिद्ध छ । "गुल्मीकी राजकन्या विद्यालक्ष्मी रणबहादुर शाहकी प्रथम विवाहिता पत्नी थिइन् । उनी पछि राजराजेश्वरीका नामले प्रख्यात भइन् । ...“ई. सन् १७९७ मा गीर्वाणयुद्धवीरविक्रम शाहको राज्याभिषेकपश्चात् रणबहादुर शाहबाट गीर्वाणको नायवी लिएर शासन गरिन् (शर्मा, २०३३, पृ. २४७) ।

गुल्मी, लोकसंस्कृति र लोकसाहित्यका दृष्टिले पनि निकै प्रसिद्ध छ । शिवप्रसाद पौडेलका अनुसार-"तत्कालीन राजा श्रीनन्द र उनकी बहिनीका गाथामा रचित 'श्रीनन्दको चाँचरी' गाथा निकै प्रसिद्ध छ । भुरेटाकुरे राज्यकालको गुल्मी धुर्कोटको 'सरुमै रानी' को कारुणिक गाथा पनि उल्लिखित प्रसिद्ध हुनाले गन्धर्वहरूले गाउँदै हिँडेको कुरा सर्वविदितै छ" (पौडेल, २०७९, पृ. २५९) ।

जनकलाल शर्माका अनुसार नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालको निर्गुण भक्तिधारा (सन्तधारा वा सन्तसाहित्य) का प्रारम्भकर्ता शशिधर (वि.सं.१८०४-१९०६) ले जोसमनी सम्प्रदायको मत प्रचारप्रसारका निमित्त नेपालको पश्चिमतर्फ जाँदा गुल्मीको रेसुङ्गामा पुगी त्यहीँ कुटी बनाएर तपस्यामा लीन भएको कुरा जानकारी पाइन्छ । उनले नेपाली, सधुक्कडी र संस्कृत भाषामा 'सच्चिदानन्द लहरी, भजनसङ्ग्रह, अजपगीता, तत्त्वगीता, वैराग्याम्बर, पाखण्डखण्डअखण्ड शब्द, गुरुपञ्जा जस्ता पद्य र गद्यका कृति लेखेका छन् (शर्मा, २०५२, पृ. ६-१२) । यसरी धार्मिक-आध्यात्मिक, ऐतिहासिक र साहित्यिक दृष्टिले पनि गुल्मी साहित्यका अरू विभिन्न स्वरूप र आयामहरूबाट पनि परिचित छ । लोकसाहित्यिक दृष्टिले त निकै उर्बर र प्रसिद्ध छ ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीका अनुसार

"रोइला गीत पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको गुल्मी जिल्लाबाट उत्पत्ति भएको मानिन्छ । यो गीत त्यहाँदेखि पूर्वका स्याङ्जा र कास्कीका विभिन्न ठाउँ तथा महाकाली क्षेत्रवरिपरि र अन्यत्र पनि गाइन्छ ।" (पराजुली, २०५७, पृ.१६२) । "आँधीखोले रोइला गीतबारे केही

कुरा'मा 'रोइला' र 'चुड्का' एकै हुन् । रोइला गुल्मीमा जन्मेर स्याङ्जाको आँधीखोलामा विशेष प्रचलित हुनाले यसलाई आँधीखोले रोइला पनि भनिन्छ" (शर्मा र लुईटेल, २०६१, पृ. ९४)

भनेका छन् । त्यस्तै चूडामणि बन्धुले रोइलाका बारेमा भनेका छन् - "मध्यपहाडी क्षेत्र पाल्पा, गुल्मी र स्याङ्जाका बाहुन, क्षेत्री र मगरहरूका समाजमा रोइला निकै लोकप्रिय छ । रोइलामा स्थायी र अन्तराको भेद नहुने र ठाउँअनुसार यसका भेद भने हुने कुरा उल्लेख छ । स्याङ्जामा रोइला भनिने गीतलाई पाल्पामा कहींकतै चुड्का भनिन्छ (बन्धु, २०५८; पृ. १३६) ।

यस कथनले पनि रोइलाको जन्म गुल्मीतिरै भएको बुझिन आउँछ ।

उनै पराजुलीका अनुसार

“‘सालैजो’ नेपालका मध्यपश्चिमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल भेगतिर बाह्रै महिना गाइने प्रसिद्ध गीत हो । यो ‘सालीज्यू’ भन्दाभन्दै सालैज्यू हुन गएको र यसै नामले प्रचलित रहेको भनेर (कुसुमाकर न्यौपानेले ‘सालैजो गीतको वर्गीकरण र परिचय, सिर्जना : ३/३, १०) भनेको कुरालाई पनि उल्लेख गरेका छन् । विशेषतः लुम्बिनी, धौलागिरि र गण्डकीमा यो गीत प्रचलित छ । गुरुङ र मगर जातिका युवायुवती वा बूढाबुढीले चाडपर्व, मेलाजात्रा र विभिन्न उत्सव आदिका समयमा गाउँछन् । कामकै बेलामा पनि भाका मिलाईमिलाई गाउँछन् । सालैजो हुन त एक किसिमको भाका हो तर यसले गीतकै रूप लिएको छ । पर्व, उत्सव र मेलापातमा हिँड्दाडुल्दा विनाव्यवस्था, विनानिश्चित ठाउँमा पनि गाइने यो गीत एउटाले गाउँदा अरूले छोप्छन् । स्त्रीपुरुष मिलेर पनि गाउँछन् । पुरुष समूहले पनि गाउँछन् । पुरुष एकैले पनि गाउँछन् । खासमा रोदी गाउँदा वा भाम्रे गाउँदा मादलका तालमा गाउँछन् । आजभोलि भने पुरानो पुस्ता विलीन हुँदै जाने र नयाँ पुस्ताले चासो नदेखाउने क्रम भने पाइन्छ ।” (पराजुली, २०५७, पृ.१६६-६७) ।

यसरी गुल्मी सालैजो गीतको पनि उद्भवस्थलको क्षेत्रभित्रै रहेको बुझिन्छ ।

चूडामणि बन्धुका अनुसार -“मध्य नेपालका गण्डकी, लुम्बिनी र धौलागिरिमा प्रचलित र ज्यादै लोकप्रिय सालैजो भाकाका विविध रूप छन् । यो एकलै र दोहोरीका रूपमा पनि गाइन्छ । सामूहिक रूपमा गाउँदा महिलाहरूको समूहले बिचबिचमा टुक्का पनि दोहोर्न्याउने गर्दछन् । यो लामो र छोटो दुवैथरी भाकामा गाइन्छ / गाउँदछन् भन्दै पहाडी क्षेत्र गलकोटमा (बाग्लुङमा हुनुपर्छ-बन्धु) र अन्यत्र गाउने भनी न्यौपाने (१६७) र थापा (२०५१, ८१) का उदाहरण उल्लेख गरेका छन् (बन्धु, २०५८, पृ.१४४-४५) । यस कथनका आधारमा ‘सालैजो’ भाकाको उद्गमस्थल गण्डकी, लुम्बिनी र धौलागिरिअन्तर्गत नै पर्दछ, र गुल्मी पनि यसै क्षेत्रभित्र पर्दछ ।

यस लेखको विवेच्य विषय ‘जो मामै’ गीत हो । यो गीत हरेक वर्ष बडादसैंका नवरात्रिमध्ये विशेषतः कालरात्रिका दिन साँझ वा रातिका समयमा नवयुवतीहरू दुई समूहमा बाँडिएर गाउँथे, नाच्थे । मैले त्यो गीत / नाच, गाएको र नाचेको बाल्यकालमा देखेसुनेको थिएँ । अहिले भने त्यसरी गाएको/नाचेको देख्न पाइँदैन । यो भैँ अन्य केँयौँ गीत र नाचहरू सायद लोपोन्मुख अवस्थामा छन्, जुन नेपाली साहित्य तथा नेपाली भाषा र साहित्यको श्रीवृद्धिका लागि दुःखको कुरो हो ।

केशरजङ्ग बराल मगरकृत पाल्या, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति (२०६८) परिशिष्ट-मा 'जिवैमामा' शीर्षकको गीत छ । त्यस गीतमा मगरजततिमा प्रचलित विवाहको विषय उल्लेख छ । गीतअनुसार केटापक्षका मानिसहरू केटीका घरमा गई केटीका बाबुलाई भेटेर तिम्री शिला नामकी छोरी विवाह गर्न लेऊ । हामीले विवाह गर्न आउँदा सुँगुरका साप्रा, हण्डा (घ्याम्पो) कोदो, करचुलो, गागी, ताउलो, कोलु, तोरी, चौथाई, मासै, भोता, रुपियाँ, ठेकी, गुनिया आदि विवाहमा आवश्यक पर्ने सामान ल्याउनेछौं भन्छन् । केटीका बाबुले वा बाबुपक्षकाले छोरी सानै छ दिनौं भन्छन् । केटापक्षकाले तिम्री छोरी(दुलही) पुतलीभैँ राम्री छन् । हाम्रा छोरा पनि चन्द्रमा र शुक्रभैँ उज्याला छन् भनेपछि केटीपक्षकाले/बाबुले तिम्रीहरूको दुलाहा भाँसे, माउखानेजस्तो छ भनी आरोप लगाउँछन् र छोरी दिनौं लुकाएर राख्छौं भनेपछि पुनः केटापक्षकाले तिम्री छोरी पँधेरामा, वनमा जहाँ गए पनि खोजेर, चोरेर लैजान्छौं भन्छन् । बाबुले पुनः आरीमा लुकाउँछौं भनेपछि केटापक्षकाले पुनः जहाँ भए पनि खोजेर, चोरेर लैजान्छौं भन्छन् । बाबुले पुनःभँडारमा लुकाउँछौं भनेपछि गीत टुङ्गिएको छ (बराल मगर, २०६८, पृ.२२५-२२८) ।

यसरी यस गीतमा केटापक्षकाले छोरी मागेको र केटीपक्षकाले छोरी नदिएको अभिप्राय छ । यो नेपाली लोकगीतमा पाइने दोहोरी भाकामा गाइएको छ । संवादात्मक शैलीमा संरचित छ । केटापक्षकाका १४ फाँकी (गेडा) र ४२ पङ्क्ति तथा केटीपक्षका १५ फाँकी (गेडा) र ४५ पङ्क्ति गरी जम्मा २९ फाँकी र ८७ पङ्क्तिमा संरचित छ । केटा र केटी दुवै पक्षकाले मिलेर गाउँदछन् भन्ने गीत सङ्कलकको कथन छ र त्यस्तै देखिन्छ पनि ।

विवेच्य विषय 'जो मामै' गीत हो । हाल यो गीत उपलब्ध भयो । दसैंका बेलामा दिदीहरू घरमा आएको बेला थियो । अनायास पहिलेपहिले त दसैंका नवरात्रिका दिनहरूमा बेलुकीबेलुकीका समयमा 'जो मामै' गीत गाइन्थ्यो/नाचिन्थ्यो भन्ने कुरा चल्यो । त्यत्तिकैमा ठूली दिदीले त खुरुखुरु गीतै गाउन पो थाल्नुभयो र पूरै गीत सुनाउनुभयो । गीतको सन्दर्भ/ प्रसङ्ग/ अर्थ पनि सबै भन्नुभयो । हामी गीत सुन्नेहरू जति (अरू दिदीहरू र घरपरिवारका सदस्यहरू सबै) थियौं, दङ्ग पनि पर्यौं, गीत सुनेर खुसी पनि भयौं र रमाइलो पनि भयो । पछि त्यही गीत दिदीलाई ठूलै समूह बनाएर गाउन र नाच लगाएँ र अर्थसहित लिपिबद्ध गरें । गीत यस्तो छ :

जो मामै गीत

केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै ! जो मामै ! तिमरी शिलकन्ने (कन्या) विहे गर्न लेउ,

केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै ! बल भान्जै ! हामरी शिलकन्ने गरिभैमा छन् (छिन्),

केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने गरिभैमा भए पनि विहे गर्न लेउ,

केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने एक वर्षकी छन्,

केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने एक वर्षकी भए पनि विहे गर्न लेउ,

केटीपक्ष (मामा): बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) दुवै वर्षकी छन् ,

केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने दुवै वर्षकी भए पनि विहे गर्न लेउ,

केटीपक्ष (मामा): बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) तीनै वर्षकी छन् ,

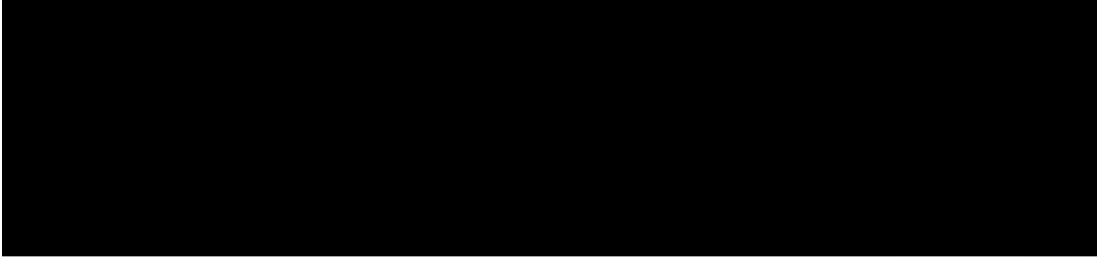
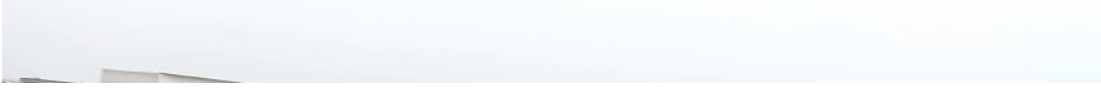
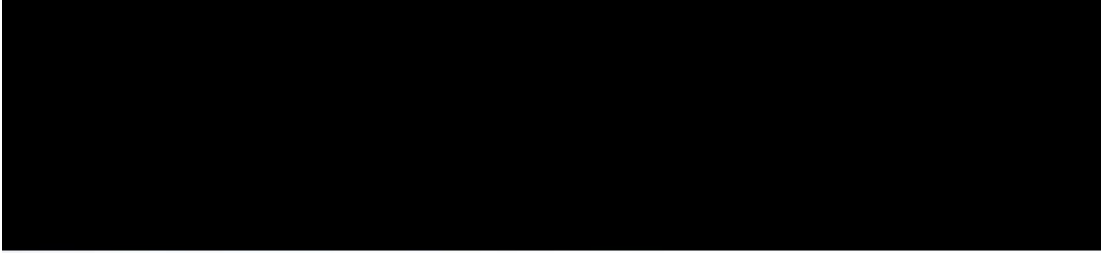
केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने तीनै वर्षकी भए पनि विहे गर्न लेउ,

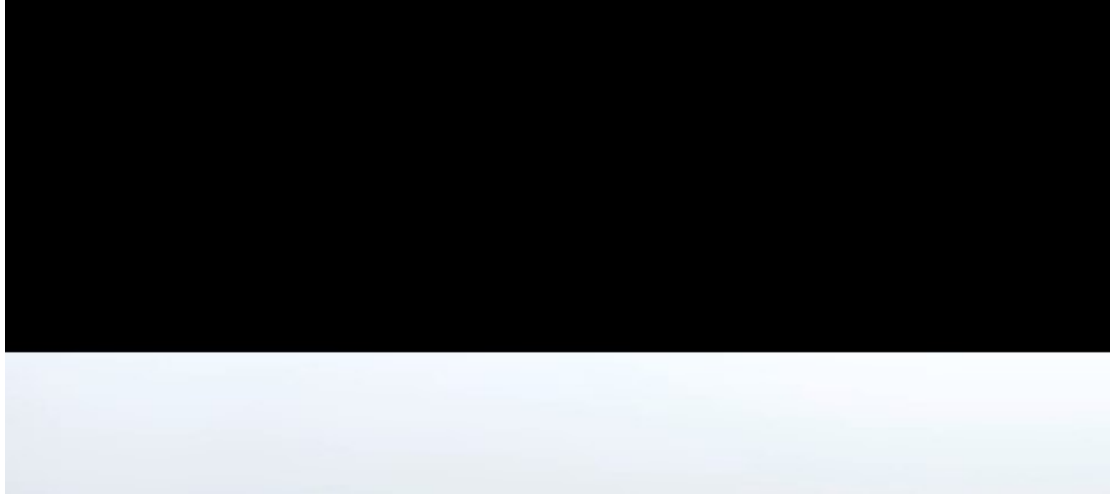
केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) चारै वर्षकी छन्,

केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने चारै वर्षकी भए पनि विहे गर्न लेउ,

केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने पाँचै वर्षकी छन् ,
 केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने पाँचै वर्षकी भए पनि बिहे गर्न लेउ,
 केटीपक्ष (मामा): बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) छवै वर्षकी छन् ,
 केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने छवै वर्षकी भए पनि बिहे गर्न लेउ,
 केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) सातै वर्षकी छन् ,
 केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने सातै वर्षकी भए पनि बिहे गर्न लेउ,
 केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) आठै वर्षकी छन् ,
 केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने आठै वर्षकी भए पनि बिहे गर्न लेउ,
 केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै हामरी शिलकन्ने (कन्या) नवै वर्षकी छन् ,
 केटापक्ष (भान्जा) : जो मामै जो मामै तिमरी शिलकन्ने नवै वर्षकी भए पनि बिहे गर्न लेउ ,
 केटीपक्ष (मामा) : बल भान्जै बल भान्जै लतारिर र रुवाइर नलैजाऊ,
 ललाईफकाई खुसी राजीले लैजाऊ, खुसी बनाई लैजाउ, खुसी बनाई लैजाउ ।
 (स्रोत : गुल्मी, सत्यवती गा. पा.-२, पहाँदी (कठानी) घर भई हाल रूपन्देहीको तिलोत्तमा न. पा. वडा नं. -३, मणिग्राम बस्ने चन्द्रकला अर्याल (पाण्डे)) ।

सामूहिक रूपमा नाचदै र गाउँदै गरेका तस्वीरहरू

गीतको विश्लेषण

नेपाली समाजमा मामाकी छोरी विहे गर्ने प्रचलन मगर जातिमा र अरू कुनैकुनै जातिमा पनि पहिले भएको र अहिले पनि कतैकतै रहेको पाइन्छ। गुल्मी र पश्चिम स्याङ्जामा गाउँदै आइएको प्रस्तुत गीतको भाषा पनि जाति अनुकूल छ। गीतमा भान्जा पक्षकाले मामासँग तपाईंकी शील-स्वभावयुक्त छोरी दिनुहोस् भनेका छन्। मामा पक्षकाले पहिला हामी छोरी गर्भमा छन् के दिऊँ भन्छन्। पछि जब छोरी जन्मेर क्रमशः १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ हुँदै ९ वर्षकी किशोरी हुन्छन् तब मामाले भान्जालाई छोरी लाने नै हो भने बलजपती नलौजाऊ, खुसी बनाएर लैजाऊ भनेका छन्। यतिकैमा गीत अन्त्य हुन्छ।

गीत जम्मा फाँकी र २३ पङ्क्तिमा संरचित छ। गीतमा संवादात्मक शैली छ। नेपाली समाजको ठुलै जनसङ्ख्यामा रहेको मगरजातिको जातीय परम्परालाई प्रस्तुत गरेको छ। हिन्दू संस्कारअनुसार प्राचीनकालदेखि नै रजस्वला हुनु अघि कन्यादान दिने चलन रहेको पाइन्छ। तदनुसार यस गीतमा हिन्दुधर्मानुसारकै रीतअनुसार रजस्वला हुनु अघि ९ वर्षको उमेर पुगेपछि भान्जालाई छोरी दिन मामा सहमत भएको देखिन्छ। यसले पनि प्राचीन कालमा रजस्वलाअघि नै कन्या दिने चलन थियो भन्ने पुष्टि गर्दछ। यसले हिन्दू संस्कारको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्षलाई उद्घाटन गरेको छ। २०७२ को नेपालको संविधान र ऐन-कानूनअनुसार २० वर्ष पुगेपछि मात्रै छोरीमान्छेको विहे गर्ने कानुनी अधिकार प्राप्त गर्नुले भने प्राचीन कालदेखिकै हिन्दूसंस्कारलाई अस्वीकार गरेको देखिन्छ।

केशरजङ्ग बराल मगर भन्छन् मगरजातिमा दिदीबहिनीका छोरोलाई वा भान्जालाई छोरी दिने तथा मामाकी छोरी विवाह गर्ने चलन छ। यसलाई “मामाचेली र फुपू चेला” भन्दछन्। नेपालको उत्तरी भेगमा कसैकसैले त फुपूकी छोरी पनि विवाह गर्ने गर्दछन् तर स्याङ्जा, पाल्पा र तनहुँका मगरहरूमा भने यस्तो चलन पाइँदैन। यी ठाउँमा त “मामाचेली र फुपू चेला”को विवाहप्रथालाई पनि हतोत्साहित गरेको पाइन्छ। कसैले फुपूकी छोरीसँग अनैतिक सम्बन्ध राखेमा उसले कडा सजाय भोग्नुपर्दछ र मामाभान्जी दुवै मुग्लान पस्नुपर्दछ। मामाकी छोरीलाई भने “बाटाकी साली” भन्ने गर्दछन्। पहिलेपहिले “बाटाकी साली”लाई हक लाग्छ भन्थे र मामाकी छोरी हुँदाहुँदै दिदीबहिनीका छोरोले अन्यत्र विवाह गरेमा मामाहरूले बाटो विराएको भनेर दण्ड दिने गर्दथे। पाल्पाका कुनैकुनै ठाउँमा अहिले पनि त्यसो गर्दछन्। मामाकी छोरी नभएमा मात्रै अन्यत्र विवाह गर्ने चलन पाइन्छ (बराल मगर, २०६८, पृ.६४)।

तदनुरूप 'जो मामै' गीतको आशय पनि मगर जातिमा र अरू पनि कुनैकुनै जातिमा समेत मामाकी छोरी बिहे गर्ने प्रचलन पहिले थियो र अहिले पनि कतैकतै रहेको छ भन्ने कुरा देखिन्छ । गीतमा छोरी माग्ने वा छोरी माग्नेपक्षका मानिस सानो हुनुपर्छ भन्ने कुरा पनि देखाइएको छ । हाम्रो समाजमा भने अरू जातजातिमा यो कुरा मेल खाए पनि ब्राह्मण क्षेत्रीहरूमा त्यति मेल खाँदैन । उनीहरूमा मामाकी छोरी बिहे गर्ने प्रचलन त थिएन र छैन तर उनीहरू कसैकी छोरी माग्नुपूर्व वा पछि जुन समयमा पनि ठुलै हुन खोज्ने र गजधुम्म पर्न खोज्ने तथा ठालु बन्न खोज्ने प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ ।

गीतका विशेषता

यस गीतका विशेषताहरू यस प्रकार छन् :

- (अ) ग्रामीण कथ्य भाषामा लोकसंस्कृतिको संरक्षण हुनु,
- (आ) लोकभाका र शैलीमा लोकसंस्कृतिको संरक्षण हुनु,
- (इ) मगर जातिमा (अरू पनि केही जातिमा) प्रचलित वैवाहिक प्रचलनको जानकारी गराउनु,
- (ई) लोकगीत गायनसँगसँगै नृत्यका माध्यमले मनोरञ्जन प्रदान गर्नु
- (उ) सहमतिको संस्कृतिलाई संवहन गर्नु,
- (ऊ) सरल, सरस र सहज भाषाशैलीको प्रयोग हुनु,
- (ऋ) मगरजातिले बोल्ने भाषाको प्रभाव रहनु र गीतको रूपमा सबैबाट त्यही भाषा स्वीकार्य हुनु ।

शब्द र अर्थ:

शील	: राम्रो बानीबेहोरा, असल चालचलन, चरित्र, स्वाभाव, प्रकृति, अनुरक्त आदि अर्थ
कन्ने	: कन्या
मामै	: मामा
जो	: ज्यू
वर्षे	: वर्षकी
बल	: एउटै बलोभिन्नका, वंश, कुल परिवारभिन्नका सदस्य
लतारी	: लतारेर
रुवाइर	: रुवाएर
बनाइ	: बनाई, बनाएर
डेउ, देउ	: लेऊ

निष्कर्ष

गुल्मीमा लोकसाहित्यको शोधखोज, अध्ययन-अनुसन्धान र विश्लेषण गर्ने जुनसुकै अध्येता/अनुसन्धाता तथा लिखित साहित्यको उन्नतिमा योगदान पुऱ्याउने कवि, आख्यानकार, निबन्धकार, भाषाविद् वा भाषावैज्ञानिक अध्येताहरू उल्लेखनीय नै रहेभएको जानकारी पाइन्छ । ती सबै पक्षलाई चिन्तन-मनन गर्दा गुल्मीका साहित्यकार र साहित्यको समग्र अध्ययन गरेर साहित्येतिहास लेख्न भइसकेको देखिन्छ । त्यसो गर्न सकेमा गुल्मीको लोकसाहित्य र लिखित साहित्यको तस्वीर पाठकसमक्ष आउने थियो । प्रस्तुत लेख त विषयगत स्वभावअनुसार गुल्मीबाट साहित्यले पाएको उर्जा र

लोकसाहित्यिक पृष्ठभूमिको सन्दर्भगत सामान्य उल्लेखसहित शोधखोजका क्रममा उपलब्ध 'जो मामै' गीतको विवेचना गरेर लेखिएको छ । 'जो मामै' र 'जिवैमामा' गीतको तुलनात्मक सन्दर्भगत अध्ययन पनि गरिएको छ । दुवैमा विषयगत साम्यता रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । 'जो मामै' नामक यस गीतमा नेपाली समाजको मगर समुदायमा पहिले मामाकी छोरी बिहे गर्ने प्रचलन रहेको र भानिजले मामासँग छोरी मागेको तथा मामाले भानिजलाई खुसी बनाएर लैजान अनुमति दिएको कुराको चर्चा गरिएको छ । मगर जातिमा दिदीबहिनीका छोरोले दाजुभाइका छोरी अथवा मामाकी छोरी विवाह गर्ने प्रचलनले सांस्कृतिक विवेचनासहित लेख टुङ्ग्याइएको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, विश्वप्रेम (२०७१). *आँधीखोले लोकसाहित्य : प्रस्तुति र विश्लेषण*. दो.सं.. विजयकुमार अधिकारी ।
 आष्टे, वामन शिवराम (ई.२००७). *संस्कृत हिन्दी शब्दकोश*. पुनर्मुद्रण, मोतीलाल नारसीदास पब्लिशर्स,
 प्राइभेट लिमिटेड ।
 पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७). *नेपाली लोकगीतको आलोक*. वीणा प्रकाशन प्रा. लि. ।
 पाठक, आर. सि. (ई.१९८२). *भार्गवस् कनसाइज डिक्सनरी अङ्ग्रेजी भाषाको हिन्दी संस्करण*. भार्गव
 बुक डिपो ।
 पोखरेल, बालकृष्ण र अरू ((सम्पा.)). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 पौडेल, शिवप्रसाद (२०७९). *गुल्मीको इतिहासमा रविलाल थापा. सङ्घर्ष र प्रेरणाका प्रतिमूर्ति रविलाल पल्लवी
 थापा स्मृतिग्रन्थ*. सम्पा. बुद्धबहादुर थापा. रवि-पल्लवी प्रतिष्ठान .पृ.२५९) ।
 बन्धु, चूडामणि (२०५८). *नेपाली लोकसाहित्य*. एकता बुक्स ।
 बराल मगर, केशरजङ्ग (२०६८). *पाल्पा, तनहुँ र स्याङ्जाका मगरहरूको संस्कृति*. दोस्रो संस्करण. अस्मिता बुक्स
 पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स (प्रा) लि ।
 शर्मा, जनकलाल (२०५२). *जोसमनी सन्त परम्परा र साहित्य*. दोस्रो संस्क. साभा प्रकाशन ।
 शर्मा, बाबू माधवप्रसाद (मिति नभएको) *श्रीस्वस्थानी ब्रतकथा*. बाबू माधवप्रसाद शर्मा ।
 शर्मा, बालचन्द्र (२०३३). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. चतुर्थ संस्करण. कृष्णकुमारीदेवी ।
 शर्मा, बालचन्द्र (२०५५). *श्रीपञ्चरत्नगीता*, पच्चीसौं संस्करण, गोविन्दभवन-कार्यालय, गीताप्रेस ।